

Özgün Makale

Kentleşmenin Kökeni¹ Mezopotamya'da İlk Kentler

The Origins of Urbanization
First Cities in Mesopotamia

Nihan NAİBOĐLU²

*“Kent, uygar insanın ikinci doğasıdır”
(Mumford, 1961, s. 46)*

Öz

MÖ 4. binyılın sonlarında Güney Mezopotamya'da ilk kentler ortaya çıkmaya başlamıştır. Aralarında destanlara konu olan Uruk'un da bulunduğu bu kentlerin, büyük bir nüfus, merkezi bir yönetim, belirgin bir toplumsal sınıflaşma ve anıtsal yapılar ile yazı ve silindir mühür benzeri ekonomiye yönelik denetim yöntemleri gibi ortak özellikleri bulunmaktadır. Bu çalışmada, ilerleyen yüzlerce yıl boyunca geniş coğrafyalara yayılacak olan Güney Mezopotamya kentleşme modelinin temelleri incelenmekte, kentleşmenin önünü açan ve gelişmesini sağlayan toplumsal, çevresel, ekonomik ve ideolojik özellikler tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mezopotamya, Kentleşme, MÖ 4. binyıl.

Abstract

First cities emerged in Southern Mesopotamia during the late 4th millennium BC. These complex settlements, including the legendary city of Uruk, shared some common elements such as large populations, a centralized administration, social hierarchy, monumental buildings, as well as economic and administrative practices such as writing and sealing. The present paper is concerned with the urbanization process in Southern Mesopotamia and aims to highlight its social, environmental, economic, and ideological background.

Keywords: Mesopotamia, Urbanization, 4th millennium BC.

Giriş

MÖ 4. binyılın ikinci yarısında Güney Mezopotamya'da dağınık nüfus belli merkezlerde toplanmaya başlamış, ekonomi, siyaset, din, hukuk ve askeriye kurumsallaşmış, yöneticiler ortak yaşamın her bir alanını düzenleyecek yetkilerle donatılmış ve MÖ 4. binyılın sonlarında bu gelişmelerin tam olgunluğuna ulaşmasıyla birlikte bölgede ilk kentler ortaya çıkmıştır. Söz konusu gelişmelerin ilk adımlarının ne zaman atıldığı konusu tartışmalıdır (Gates, 2011, s. 28 vd.). Kesin olan ise, *İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi* olarak adlandırılan MÖ 4. binyılın son çeyreğinden baş-

¹ Makale başvuru tarihi: 12.06.2019, makale kabul tarihi: 09.07.2019.

² Dr. Nihan Naiboğlu, Nişantaşı Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, nihan.naiboglu@nisantasi.edu.tr. ORCID No: 0000-0002-7638-5061.



layarak (Nissen, 2004, s. 76 vd.), Güney Mezopotamya'da tam anlamıyla bir kentleşmeden söz edilebileceğidir (Adams ve Nissen, 1972, s. 9 vd.). Yeni oluşan bu düzende henüz imparatorluklar yoktur. Geniş bölgeleri tek yönetim altında birleştiren ilk imparatorluk, MÖ 24. yüzyılda Akkadlar tarafından kurulacaktır. O zamana kadarki tüm kentler ise, kendi yönetimlerinden sorumlu birer kent devleti görünümündedir. Güney Mezopotamya'da oluşan kent modeli, MÖ 3. binyıl süresince uzak bölgelere yayılacak ve İran, Hindistan, Levant ve Anadolu gibi geniş coğrafyaları etkisi altına alacaktır (Aruz, 2003).

Tarihsel Çerçeve

Mezopotamya'da kentleşmenin önünü açan ilk gelişmelerin en geç MÖ 5. binyılda Obeyd Dönemi'nde başladığı savunulabilir. Mal denetimi ve iş gücü yönetimi ilk kez bu dönemde merkezleşmeye başlamış gibi görünmektedir. Bu doğrultuda ideolojik yöntemlerin kullanılması da yine aynı döneme tarihleniyor olmalıdır (Frangipane, 2016, s. 3 vd.). Tell Aveyli, Tell Abada, Tepe Gavra ve Eridu gibi Mezopotamya'nın hem güneyine hem de kuzeyine dağılmış yerleşimler, söz konusu dönemde üst sınıftan kişi ya da kişilerin yönetiminde, gıda dağıtımının yapıldığı törenleri düşündüren buluntular barındırmaktadır (Frangipane, 2016, s. 5).

Bu gelişmeler, ilerleyen dönemlerde Mezopotamya'nın farklı bölgelerinde farklı yönetim düzenlerine evrilmiş olmalıdır. Coğrafi ve kültürel açıdan Mezopotamya'nın kuzey sınırlarının da ötesinde sayılabilecek Doğu Anadolu, bu konuda ilginç veriler sunar. Henüz birkaç yıl öncesine kadar bu bölgenin Güney Mezopotamya'nın bir taşrası olduğu görüşü yaygınken, Malatya Ovası'ndaki Arslantepe kazıları sonucunda, kuzeyin de kendi toplumsal yapısı çerçevesinde özgün bir gelişim sürecinden geçtiği anlaşılmıştır. Yerleşimin MÖ 3800-3500 arasına tarihlenen VII. tabakasında, birbirine bitişik C ve D tapınaklarında, etkin bir mal denetiminin olduğunu gösteren çok sayıda mühür baskısı ile halka yemek dağıtılan kalabalık törenlere işaret eden yüzlerce seri üretim kap açığa çıkarılmıştır (Frangipane, 2016, s. 8 vd.). Binyılın sonlarına doğru bu düzen değişecek, yerleşimin kamusal merkezi, bir tarafında tapınağın, diğer tarafında ise taht odası olduğu düşünülen anıtsal bir yapının olduğu bir avluya dönüştürülecektir (Frangipane, 2016, res. 9 a-b). Her iki yapının da dar kapılı ve görece küçük oluşu, sıradan halkın avluya girebildiğini ama yapıların içine geçemediğini düşündürür. Yönetim ve din, yöneticinin tekeline geçmiş ve halk, her iki olgunun da dışında bırakılmış olmalıdır. Güney Mezopotamya'daki çağdaşlarının tersine, dini merkezine almayan ve insanların benliğinde herhangi bir kutsallığı olmayan bu yönetim düzeni, yalnızca kısa bir süre ayakta kalabilecek ve MÖ 3000 dolayında son bulacaktır. Arslantepe kendi bölgesinde böylesine gelişkin özellikler gösteren tek yerleşimdir ve çevredeki küçük yerleşimlerin yönetimi Arslantepe'de merkezleşmiş olmalıdır. Frangipane bu düzeni, kentleşmenin olmadığı bir devletleşme süreci olarak yorumlar (Frangipane, 2012; Frangipane, 2018). "Öncü devlet" olarak adlandırdığı bu düzenin dört belirleyici özelliği vardır: 1) ekonomik gücü elinde tutan devlet, yalnızca yöneticinin zenginliğini artırmakla değil, geniş kitlelerin geçim düzeyini yükseltecek varlıklar yaratmak ve bunları paylaşarak da yükümlüdür; 2) yöneticiler ile halk arasında, yönetici adına işleri düzenleme yetkisine sahip bürokratlar bulunur ki bu durum, yönetici ile bürokratların siyasi gücü paylaşması anlamına gelmektedir; 3) güç ve gücü kullanma yöntemleri kurumsallaşmış, yönetim işleri, çoğunlukla anıtsal özelliklere sahip kamusal yapılarda görülmeye başlamıştır ve 4) giderek artan bir eğilimle, yöneticilerin gücü dine değil, siyasete ve ekonomiye dayandırılmıştır (Frangipane, 2018, s. 53 vd.).

Geniş çaplı bölgelerin tek bir merkezden yönetildiği kuzeydeki bu düzenin aksine, Güney Mezopotamya'da görece küçük bölgelerin birkaç merkezden yönetildiği, daha sağlam bir düzen oluşmuştur. Yakın Doğu'da tam anlamıyla kent olarak tanımlayabileceğimiz ilk yerleşimler, MÖ



4. binyılın sonlarında, Mezopotamya kronolojisinde Geç Uruk olarak adlandırılan dönemde ortaya çıkmıştır. Söz konusu dönemde Güney Mezopotamya’da, aralarında destanlara konu olan Uruk’un da bulunduğu birçok kent devletinin kurulduğu anlaşılmaktadır. Her biri kendi yönetiminden sorumlu olan bu kent devletlerinin tanımlayıcı özelliklerinden birkaçı, büyük nüfuslar barındırmaları, tepesinde kralın bulunduğu, dini inançlardan beslenen bir düzenle yönetilmele-ri ve gerek mal denetiminin gerekse iş gücü yönetiminin kralın tekelinde olmasıdır. Binlerce yıl boyunca Mezopotamya kent kültürünün temelini oluşturacak olan “yazı, silindir mühür, büyük sanat yapıtları ve çok büyük binalar” (Nissen, 2004, s. 86) ilk kez bu dönemde ortaya çıkar.

Kentleşme olgusunun hızla çevre bölgelere yayılacağı MÖ 3. binyılda, Güney Mezopotamya’daki “kent devleti” yapılanması uzun süre daha değişmeden sürdürülecektir. Er Hanedanlık I, II ve III adıyla anılan bu dönemlerde, eş zamanlı olarak varlıklarını sürdüren ve çoğu zaman birbirleriyle rekabet içinde bulunan, Sümerlere ait çok sayıda kent devleti kurulmuştur.

MÖ 2340 dolaylarına gelindiğinde Akkad Krallığı kurulacak ve bölgedeki ilk geniş çaplı imparatorluk olacaktır. Akkad kralları yalnızca Sümer kent devletlerini tek bir yönetim altında birleştirmekle kalmamış, Mezopotamya’nın tümü ile Suriye ve İran’ın bir kısmını da ele geçirmişlerdir. Aynı dönemde Anadolu içlerine de iki askeri sefer düzenledikleri ve bu seferlerden zaferle döndükleri bilinmektedir (Van de Mieroop, 2000; Özgüç, 1986, s. 44 vd.). Ancak bir süre sonra Akkad Krallığı da yıkılacak ve MÖ 3. binyılın sonlarında güç merkezi, Üçüncü Ur Krallığı olacaktır.

Güney Mezopotamya’da MÖ 4. binyılın sonlarında kentleşmeye başlayıp MÖ 3. binyılda devletleşmeye evrilen bu sürecin sonunda, takip eden binlerce yıl boyunca Mezopotamya, Suriye, İran ve Anadolu’yu etkisi altına alacak olan yönetim düzeni oluşturulmuş olur. Bu düzen, özellikle Mezopotamya ve Suriye’de öylesine kök salacaktır ki hanedanlıklar defalarca değişse bile, yönetim düzeni, toplum yapısı ve kültür, hiçbir kesintiye uğramadan sürdürülecektir.

Kent Tanımı

Tarihteki ilk kentlerin ele alındığı en ünlü araştırma, Childe’in 1950 tarihli “The Urban Revolution” makalesidir (Childe, 1950). Kentleşmenin bir “devrim” olarak nitelendiği ve on maddelik bir kentleşme ölçütleri listesi sunulan bu makalede, bir yerleşimin kent sayılabilmesi için 1) büyük bir nüfus barındırması; 2) uzman zanaatkârlar ya da rahipler gibi besin üretiminin dışında işler gören kişiler ile çiftçi ya da balıkçı gibi besin sağlayan bireylerin birlikte yaşaması; 3) artı ürünün tanrı ya da kral gibi tek bir güç tarafından yönetilmesi; 4) anıtsal yapıların olması; 5) alt sınıftakiler beden gücü gerektiren işler yaparken, üst sınıftakilerin bu tür işlerden muaf tutulması ve bunun karşılığında alt sınıfa güvenlik sağlaması; 6) günlük yaşamı kolaylaştıracak ilimlerin gelişmesi; 7) yazı kullanılması; 8) sanata önem verilmesi; 9) uzak mesafe ticareti yapılması ve son olarak, 10) hangi meslekten olursa olsun, her bir bireyin, akrabalık bağları gözetmeksizin, bir birliktelik bilinci içinde hareket edebilmesi gerektiği belirtilir. Childe’in makalesini yayınladığı tarihten bu yana kentleşme konusunda sayısız araştırma yapılmış ve makalede listelenen ölçütlerin her bölge ve her dönem için geçerli olamayacağı sonucuna varılmıştır.³ Ancak konu Güney Mezopotamya olduğunda, söz konusu ölçütlerin yerinde olduğu görülür.

Uruk kenti ele alındığında, MÖ 3200 dolayları gibi erken dönemlerde bile yukarıdaki ölçütlerin tümüyle karşılandığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde kent, yaklaşık 40000 kişilik bir nüfusu barındırmış olmalıdır (Nissen, 2003, s. 12). Yine aynı döneme tarihlenen yazılı tabletler çok katmanlı bir nüfusa işaret ederken, sınıflaşmanın en tepesinde, insanlarla tanrılar arasında aracı konumunda olduğuna inanılan krallar yer almıştır (Nissen, 2003, s. 13). Kente su sağlamak için açılan yapay su kanalları (Adams ve Nissen, 1972), E-anna tapınağı ve Er Hanedanlık I Dönemi’nde

³ Kentleşme konusunun irdelendiği diğer araştırmalar için bkz: Naiboğlu, 2018, s. 15 vd.



9,5 km uzunluğunda inşa edilen sur duvarları (Nissen, 2004, s. 110 vd.), Childe'in listesindeki hem anıtsallık hem de işgücünü yönetme koşullarını tümüyle karşılamaktadır. O dönemlerin arkeolojik verilerinden anlaşılmasa bile, yazının gelişerek geniş çaplı konuları aydınlatılabildiği ilerleyen dönemlerde, Mezopotamya'da matematik, astronomi, haritacılık, tıp ve teknoloji gibi ilimlere büyük önem verildiği bilinmektedir (Hrouda, 2003, s. 248 vd.). Yine Uruk'a dönecek olursak, MÖ 4. binyılın sonlarında, ekonomik gereksinimlerin bir sonucu olarak yazı icat edilmiştir. Aynı dönemde gerek küçük buluntularda gerekse mimari süslemelerde uzman zanaatkârlara büyük bir önem verildiği anlaşılır (Nissen, 2003, s. 16 vd.). Sanat eserlerinde kullanılan lapis lazuli, mermer ve altın gibi malzemeler, çok geniş coğrafyalarla yürütülen ticari ilişkilerin bir kanıtıdır (Nissen, 2003, s. 17 vd.). Ve son olarak, nüfusun 40000 kişi dolayında olduğu düşünüldüğünde, kent halkının kan bağına dayalı bir akrabalık bağı gözetmeksizin, bir birliklilik bilinci içinde olduğu sonucuna varılır.

Kentleşmenin kökeninin konu edildiği her çalışmada alıntılanan Childe'in bu makalesi, takip eden yıllarda pek çok açıdan eleştirilmiştir. Eleştirilerin odak noktalarından biri, "devrim" sözcüğünün yerinde bir tanım olup olmadığı sorusudur. Devrim sözcüğünün çağrıştırdığı ani değişim ve eski düzenin tümüyle yok edilerek yerine bir yenisinin getirilmesi, Güney Mezopotamya kentleşme sürecine uymamaktadır (Mumford, 1961, s. 31). Yine de belirtilen kentleşme ölçütleri Güney Mezopotamya kentleri ile örtüşmekte ve devrim sözcüğü ile vurgulanan tarihsel önem, yaşanan gelişmelere uymaktadır.

Cevresel Etmenler

Güney Mezopotamya, yaşam koşullarının çetin olduğu bir bölgedir. Yazların çok sıcak, kışların soğuk, yıllık yağış oranının ise son derece düşük olduğu bu bölge ikliminde, yaşamsal gereksinimleri karşılayacak tek su kaynağı ırmaklardır (Nissen, 2003, s. 11). Ne var ki ırmaklar, doğal yapılarıyla geniş çaplı bir tarıma olanak tanımaz. Su taşkınları, tarım ürünlerine zarar verecek dönemlerde gerçekleşmektedir ve toplumların yaşamlarını sürdürebilmesi, suyu kontrol altına almalarına bağlıdır (Adams ve Nissen, 1972). Bölgeyi kentleşmeye götüren belki de en önemli neden, suyu denetim altına alma gereksinimi olmuştur. Tarım yapabilmeyen tek yolu, kanallar kazıktan ve su setleri inşa etmekten geçer. Bunlar ise küçük toplulukların üstesinden gelebileceği, büyük çaplı işlerdir ve geniş kitlelerin bir araya gelerek çalışmasını zorunlu kılmıştır. İnsan topluluklarının biraraya gelerek geniş çaplı işler yapabilmeleri için, ortak bir yönetim altında birleşmeleri gerekir. Takip eden binlerce yıl boyunca Mezopotamya'daki yönetim yapısının temelini oluşturacak olan, neredeyse sınırsız yetkilerle donatılmış krallar, böylesine yaşamsal bir gereksinimin sonucunda ortaya çıkmış olmalıdır.

Öte yandan, Güney Mezopotamya düzlüklerinde tarımdaki güçlükler aşılabildiğinde alınan verim, bir artı değer oluşturacak kadar fazladır. Elde edilen gıda ürünleri, her bir aşaması yöneticinin denetiminde olarak kamusal yapılarda tutulup yerli halka pay edilmiştir. Bu durum bir yandan kent halkının geçim kaygısını azaltıp yiyeceği yemeğin miktarını düzene sokarken, diğer yandan da kralın ve bürokratların erkini pekiştirmiş olmalıdır.

Toplumsal Sınıflaşma

Kentleşmenin en önemli bileşenlerinden olan toplumsal sınıflaşma, Mezopotamya'da ilk kez MÖ 5. binyılda belirginleşerek, mal denetiminin belli bireylerin ya da ailelerin tekeline geçtiği bir düzene dönüşmüş gibi görünmektedir (Frangipane, 2016). Güney-kuzey ayırt etmeksizin tüm

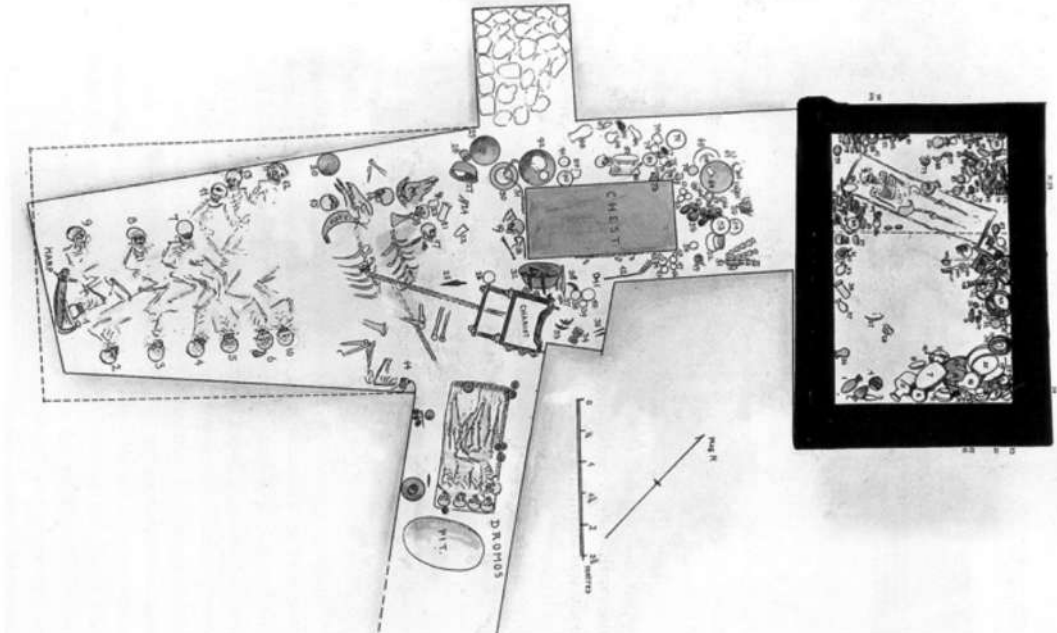


Mezopotamya'da görülen bu düzende, her yerleşimde bir konutun diğerlerinden daha büyük olduğu ve içinde, hesap taşları ("token") ya da mühürler gibi, mal denetimini düşündüren nesnelere barındırdığı görülür (Frangipane, 2016, s. 3). Diğer tüm konutlar gibi üç bölümlü bir plana sahip olan bu yapıların diğerlerinden tek farkı, büyüklükleri ve içlerindeki buluntulardır. Bu yapılarda yaşayan ve bir tür yönetici görevi üstlenen bireyler, toplumun geri kalanından din aracılığıyla ayrı tutulmuş olmalıdır. Obeyd Dönemi'nin ilerleyen aşamalarında Eridu ve Tepe Gavra gibi yerleşimlerde ortaya çıkacak olan tapınakların, aynı konut mimarisinde olduğu gibi üç bölümlü bir plana sahip olmaları, söz konusu yönetici konutlarından evrildiklerini düşündürür (Frangipane, 2016, s. 5).

İlk kez MÖ 5. binyılda sezilmeye başlayan bu yönetim düzeni, MÖ 4. binyılda daha da olgunlaşacak ve Mezopotamya'da merkezi mal denetiminin yürütüldüğü anıtsal tapınaklar ortaya çıkacaktır. Kuzeyde Arslantepe'nin C Tapınağı, Tell Brak'ın Göz Tapınağı ve Tepe Gavra'nın VIII. tabakasındaki tapınak alanı bunlara birer örnektir (Frangipane, 2016, s. 8 vd.; Emberling, 2002; Rothman, 2002).

Yönetimin yalnızca tapınaklarda merkezlendiği bu düzen Mezopotamya'da MÖ 3. binyılın ortalarına kadar sürdürülmüştür. O dönemden sonra ise tapınakların dışında saraylar da ortaya çıkacak ve toplumsal sınıflaşmanın en tepesinde, saray ve tapınak birlikte yer alacaktır.

Kent olgusu, toplumun en az iki katmana ayrılmış olmasını gerektirir (Naiboğlu, 2018, s. 106). Ancak Mezopotamya geleneğinde, toplumun yalnızca iki değil, sayısız katmana ayrılmış olduğu anlaşılmaktadır. Çizgisel bir sıralama ile açıklanamayacak kadar çok yönlü katmanlardır bunlar. MÖ 4. binyılın sonlarında Uruk'ta açığa çıkarılan en eski yazılı tabletlerde bile toplumun çok katmanlı olduğu anlaşılmaktadır (Nissen, 2003, s. 13). En tepede, erkini dine dayandıran, tanrılar ve insanlar arasındaki en üst düzey rahip sayılan krallar yer alır (Nissen, 2004, s. 109). Yalnızca kralın değil, kraliyet ailesinin de toplumun en üstünde yer aldığı gösteren bulgular vardır. MÖ 3. binyılın ortalarına tarihlenen Ur Kral Mezarlığı'nda Kraliçe Puabi'ye ait mezardeki



Resim 1: Ur Kral Mezarlığı, maiyetiyle birlikte gömülen Kraliçe Puabi'nin mezarı (Zettler ve Horne, 1998, Fig. 31).

ölü armağanları, kralın eşinin toplum içinde ne kadar yüksek bir konuma sahip olduğunu belgeler niteliktedir (Resim 1). Kraliçe yalnızca uzak ülkelerden getirilen malzemelerden yapılmış, sıra dışı zenginlikte armağanlarla gömülmekle kalmamış, maiyetini de beraberinde gömdürmüştür. Mezar odasının içinde, kraliçenin dışında üç ya da dört bireye ait iskeletler açığa çıkarılmıştır. Bunlar, kraliçenin en yakınındaki kişiler, olasılıkla uşaklarıdır. Mezar odasının dışında kalan alanda, tören alayı gibi dizilmiş daha birçok insan gömülüdür. Yanlarındaki eşyalardan anlaşıldığı kadarıyla bu insanlar, kadın ve erkek hizmetçiler, korumalar, memurlar, müzik aletlerini ellerinde tutan müzisyenler, öküz arabaları ile birlikte gömülmüş sürücüler, yük hayvanlarının başını tutan seyisler ve mezar kapısını koruyan askerlerden oluşmaktadır (Zettler ve Horne, 1998). Her birinin yanında küçük bir kap oluşu, mezarın çıkışı kapatıldıktan sonra zehir içerek toplu hâlde öldüklerini düşündürür. Yalnızca kralın değil, kraliçenin de toplumsal sınıflaşmada kutsal bir üstünlüğü olmalıdır.

Kraliyet ailesinin dine dayalı üstünlüğünü vurgulayan bir diğer örnek ise, kralların, tapınaklarda başrahibe olarak görev aldıkları bilinen kızlarıdır. Söz konusu rahibelerin en tanınmışlarından biri, Akkad kralı Sargon'un kızı Enheduanna'dır. Babasının krallığı sırasında, Ay Tanrısı Nanna'nın Ur kentindeki kült merkezinde başrahibeliğe yükselmiş ve bu üst düzey görevi, ilerleyen dönemlerde hem erkek kardeşinin hem de yeğeni Narâm-Sîn'in krallığı süresince de sürdürmüştür (Hansen, 2003, s. 200). Enheduanna'nın görev yeri olan *giparu*'nun yalnızca bir tapınak değil, içinde depo alanlarının, işliklerin, ziyafetlere yetecek genişlikte mekânların, kazanların ve fırınların bulunduğu bir yer oluşu, başrahibe Enheduanna'nın yalnızca dinde değil, ekonomide de söz sahibi olduğunu belgeler.

Mezopotamya'da kraliyet ailesinin dışında kalan toplumda da kesin bir sınıf ayrımı söz konusudur. Kanun metinleri, her ne kadar geç dönemlere tarihlenseler de, Mezopotamya kültüründeki sınıflaşma konusunda önemli bulgular sunar. Her ikisi de MÖ 2. binyılın ilk yarısına tarihlenen Eşnunna Kanunları ile Hammurabi Kanunları gibi toplumsal yaşamı düzenlemeye yönelik yasal metinlerdeki birçok kanun maddesi, “*şumma avilum*” kalıbıyla başlar (Aydın, 2017). “Eğer bir insan” olarak çevrilebilecek olan bu kalıp, suç işleyen kişinin suçuna karşılık alacağı cezaları belirtmektedir. Ne var ki *avilum*, toplumun yalnızca üst tabakasından insanları tanımlayan bir sözcüktür ve sözü edilen metinlerde yalnızca bu üst tabakaya seslenilmektedir. Oysa yine aynı metinlerde adı geçtiği üzere, toplumda, alt sınıfı tanımlayan *muşkenum* ile köleleri tanımlayan *vardum* gibi en az iki sınıf daha olduğu bilinir. Tüm bu tanımlar, yalnızca meslekle kazanılmış bir üstünlükten ötesini, çok daha köklü bir sınıf ayrımını çağırıştırılmaktadır.

Bunların dışında Mezopotamya toplumlarında, meslekle edinilmiş sınıflar da son derece basıktır. İlk kez Geç Uruk Dönemi'nde, yani yazının ilk icat edildiği dönemde ortaya çıkıp, yaklaşık yedi yüz yıl boyunca kopyalanarak çoğaltılacak olan bir metinde, resmi görevlilerin unvanları ve meslek adları listelenmiştir. Metinde sırasıyla yönetici, memurlar, din adamları ve uzmanlık gerektiren meslekler dizilmiş, en sonda ise basit uğraşlarla ilgilenen kişilere yer verilmiştir (Nissen, 2004, 93). Üstelik görev ve mesleklere yalnızca birer ad olarak değinilmemiş, her birinin kendi içindeki farklı rütbe düzeyleri de tanımlanmıştır. Benzer metinler, Ebla'nın MÖ 3. binyılın ortalarına tarihlenen tabakalarında da ortaya çıkacaktır. Suriye'nin batı kesimlerindeki Ebla, MÖ 3. binyılın ortalarında 60 ha'a ulaşmış alanıyla bölgenin büyük kentlerindedir. Kentin “G Sarayı” adıyla anılan kamusal yapısında, 17000 kil tablet açığa çıkarılmıştır. Kent yönetimine dair önemli bilgiler sunan bu tabletlerde, saray tarafından görevlendirilmiş binlerce memur, zanaatkar ve işçiden söz edilir (Akkermans ve Schwartz, 2003, s. 239). Mezopotamya toplumları, hem soy hem



de mesleklerle birbirinden ayrılan katmanlara bölünmüş durumdadır ve memurlar arasında da gelişkin bir bürokrasi düzeni sezilir. Mumford'un belirttiği üzere, "kentleşmede belirleyici olan, kısıtlı bir alanda birlikte yaşayan insanların çokluğu değil, beslenme ve hayatta kalma gibi temel ihtiyaçların ötesinde çok çeşitli işler gören bir toplumun, ortak bir yönetim altındaki birlikteliği-dir" (Mumford, 1961, s. 61).

Yerleşim Düzeni

Arkeoloji biliminin bir eksiği olarak, Güney Mezopotamya'daki kazılarda çoğunlukla anıtsal kamu yapıları açığa çıkarılmış, seçkin sınıf dışındaki toplumun yaşadığı mahallelerde ve kentlerin çevresine kümelenmiş küçük yerleşimlerde ise geniş çaplı çalışmalar yapılmamıştır. Aşağı yerleşimlerde kazısı yapılan en eski mahalleler Ur'dadır ama bunlar da MÖ 2. binyıl gibi geç bir döneme tarihlenmektedir (Woolley ve Mallowan, 1976). Yüzeysel araştırmaları sayesinde, ilk kentlerin ortaya çıktığı dönemlerde höyüklerin dışına kümelenmiş aşağı yerleşimlerin ve köylerin olduğu bilinmekteyse de (Adams ve Nissen, 1972), söz konusu alanların yerleşim düzeni hakkında yorum yapmak şimdilik olanaksızdır.

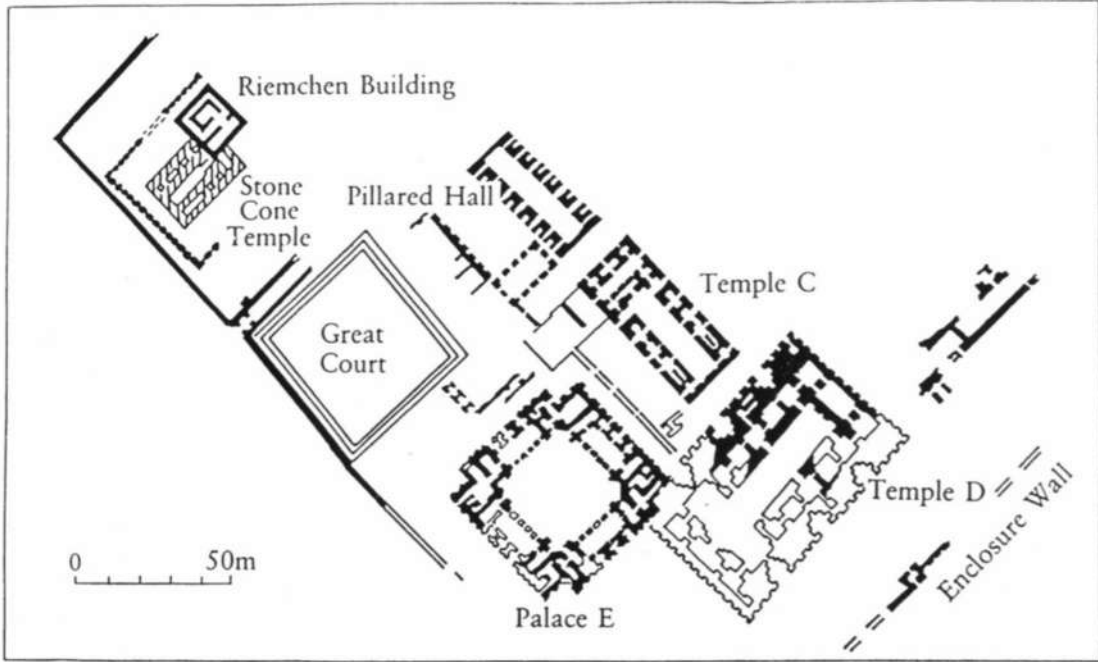
Kamusal yapıların olduğu kent merkezleri, konutların olduğu mahallelerden çok daha iyi bilinmektedir. MÖ 4. binyılın sonlarında ortaya çıkan ilk kentlere dair en sağlam bulgular Uruk'ta açığa çıkarılmıştır. Söz konusu tabakaların günümüze kadar son derece iyi korunmuş oluşu, yerleşimin Güney Mezopotamya'nın bilinen en büyük kenti oluşu⁴, kazılarının geniş çaplı gerçekleştirilmiş oluşu ve bilinen en eski yazılı tabletlerin orada açığa çıkarılması, Uruk'u kentleşme araştırmalarının odağına yerleştirmiştir. Kentte Geç Uruk Dönemi'nde kazısı yapılan yalnızca iki alan vardır. Bunlar E-anna ve Anu kutsal alanlarıdır (Resim 2). Hem Anu hem de E-anna, tek bir seferde inşa edilmemiş, zaman içinde gelişerek biçimlenmiş alanlardır (Nissen, 2003, s. 12). Geç Uruk Dönemi'nde birbirinden tümüyle farklı özelliklere sahip olan bu iki alandan, batıdaki Anu alanının tek yapısı, yüksek bir teras üzerine kurulmuş olan *Beyaz Tapınak*'tır. Tapınak geniş kitleleri ağırlayacak, büyük bir alana sahiptir ve insanlar, belli ibadetleri topluca yapmış olmalıdır. Dini özelliği kuşkusuz olan ve yüksek konumuyla görünebilir olmasına özen gösterilen bu yapının aksine, doğudaki E-anna alanı, işlevleri tartışmalı olan ve etrafını çevreleyen duvar ile görünürlüğü kısıtlanan çok sayıda yapı barındırır. Kuzeybatıdan güneydoğuya doğru *Riemchen* ("Tuğlacık") *Binası*, *Taş Mozaik Tapınak*, *Büyük Avlu*, *Direkli Bina*, *E Saray*, *C Tapınağı* ve *D Tapınağı* olarak adlandırılan bu yapılar, günümüzde "tapınak" ve "saray" olarak tanımlansalar da, gerçek işlevleri ve birbirleriyle olan bağlantıları tam olarak anlaşılabilmiş değildir (Nissen, 2004, s. 110 vd.). Her biri kamusal özellikteki bu anıtsal yapıların ortak özelliği, iç mekanlarının, her iki uzun kenarından odalarla çevrelenmiş, uzun koridorlar biçiminde oluşudur. Yapıların işlevleri kesin olarak bilinmese de, içlerinde büyük toplantılar ya da törenler düzenlendiği açıktır (Nissen, 2003, s. 13).

MÖ 3. binyılın başlarında Uruk kenti bir de sur duvarıyla çevrelenecektir. Er Hanedanlık I Dönemi'ne tarihlenen bu duvarın, Uruk'un efsanevi kralı Gılgamış tarafından yapıldığına inanılır (Nissen, 2004, s. 84, 110). 9,5 km uzunluğunda olduğu ve 250 ha'lık bir yüz ölçümünü çevrelediği düşünülen bu anıtsal duvarı dikebilmek için, tek bir yönetim altında toplanmış büyük bir iş gücünün gerekeceği açıktır (Nissen, 2004, s. 110 vd.). Uruk, MÖ 4. binyılın ikinci yarısında başlamış olan eğilimle yöresel bir güç merkezi konumuna yükselmiş ve büyük kitleleri tek yönetim altında barındırmaya başlamıştır. MÖ 4. binyılın sonları ile MÖ 3. binyılın başlarına geldiğinde,

⁴ Eski Mezopotamya tarihi boyunca, büyüklük açısından Uruk'a üstün gelen tek yerleşim, Kuzey Mezopotamya'daki Ninive'dir.



yaklaşık 40000 kişilik nüfusu ve tüm toplumsal, ekonomik, dini ve siyasi yapılanması ile artık tam bir kent görünümündedir (Nissen, 2003). Çağlar boyunca önemini koyuracak olan Uruk, İncil’de bile adı geçen (“Erek”) bir kenttir.



Resim 2: Uruk, E-anna kutsal alanı, Geç Uruk Dönemi, MÖ. 3300-3000 dolay (Nissen, 2003, Fig. 3).

Mezopotamya’da MÖ 4. binyılın sonları ile MÖ 3. binyılın başlarına, yani ilk kentleşme sürecine dair bulgular sunan diğer önemli yerler arasında Ur, Kiş, Nippur, Hafaci, Tell Asmar, Tell Agrab, Obeyd ve Tepe Gavra gibi yerleşimler sayılabilir (Gates, 2011, s. 30 vd.). Güney Mezopotamya kent modelinin ilk yayılım gösterdiği bölgelerden olan Suriye’de ise Mari, Ebla ve Tuttul öne çıkmaktadır (Akkermans ve Schwartz, 2003, s. 233 vd.).

Nüfus, Ticaret ve Mal Denetimi

Nüfus yoğunluğu, ticari ilişkiler ve yazı, birbirini doğrudan etkileyen olgulardır. Bilinen en eski yazılı tabletler, Uruk’taki E-anna kutsal alanının, MÖ 3200 dolayına tarihlenen IV. tabakasında açığa çıkarılmıştır. Söz konusu dönemde Uruk’un 40000 kişilik bir nüfusu barındırdığı düşünülmektedir (Nissen, 2003, s. 12). Güney Mezopotamya bu dönemlerde, Yakın Doğu’nun hiçbir yerinde daha önce görülmemiş yoğunlukta nüfuslar barındırmaya başlar (Nissen, 2004, s. 81). Böylelikle büyük insan topluluklarının mal akışını ve ticari ilişkilerini düzenlemek, Mezopotamya’da köklü bir geçmişi olan ve “token” adıyla bilinen hesap taşlarından daha kapsamlı bir denetim yöntemi gerektirmiştir (Nissen, 2004, s. 100 vd.). Hem silindir mühürlerin hem de yazının ortaya çıkış nedeni, tam da bu ekonomik gereksinim olmalıdır. E-anna’nın IV. tabakasında bulunan ve bilinen en eski yazılı metinler olan yaklaşık bin beş yüz tabletin neredeyse tümü, mal hareketlerini tanımlayan metinlerden oluşmaktadır (Nissen, 2003, s.13). Buradan çıkarılacak iki önemli sonuca göre, yazının icadı ekonomik gereksinimlerin bir sonucudur ve Uruk kentinde ekonomik düzen, E-anna tapınağından yönetilmiş olmalıdır.

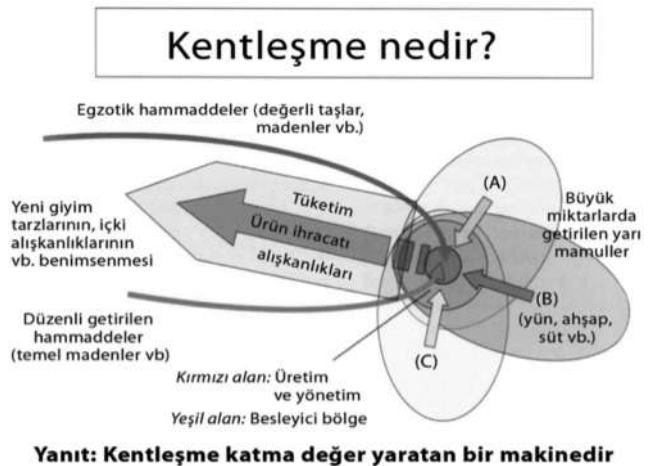
En erken yazılı dönemlerdeki Uruk örneğinde de olduğu üzere, Güney Mezopotamya’da mallar, tek bir merkezde yönetilip depolanmış ve halka, bu merkezden dağıtılmıştır (Nissen, 2003, s. 13). Söz konusu dağıtımın en önemli kanıtlarından biri, hepsi eşit hacimde olan, seri üretilmiş kaplardır. Mezopotamya’da çanak çömlek yapımında ilk kez seri üretime geçilen dönem kentleşmeden çok daha eskiye, Obeyd Dönemi’nin sonlarına, yani MÖ 5. binyılın ikinci yarısına dayanır. Seri üretimin kentleşme sorunsalındaki önemi ise, gıdanın eşit parçalara bölünerek insanlara dağıtılmasında yatar. Çanak çömlek artık yalnızca birer kap değil, aynı zamanda bir ölçek olarak da kullanılmaya başlamıştır (Frangipane, 2016, s. 5).

Seri üretilmiş kaplarla gıda dağıtımının, dini törenlerle bir ilgisi olmalıdır. Obeyd Dönemi’nde bu kaplar, tapınak ya da benzeri anıtsal tören alanlarında kullanılmışlardır (Frangipane, 2016, s. 5). Kaplarla aynı mekanlarda mühürlerin ve mühür baskılarının da bulunuyor oluşu, gıdanın bu erken dönemlerden itibaren belli bir bireyin ya da topluluğun tekelinde olduğunu düşündürür.

İlk kentlerin ortaya çıktığı Geç Uruk Dönemi’ne gelindiğinde ise, en yaygın kullanılan çanak çömlek türünün “devrik ağızlı kaseler” adı verilen kaplar olduğu görülür. Pütürlü, gözenekli ve yalnızca katı maddeleri saklamaya uygun olan bu kaplar, ucuz ve hızlı üretilibilmeleriyle, kalabalık işçi topluluklarının günlük ücretlerini, tahıl cinsinden ödemekte kullanılmış olmalıdır (Nissen, 2004, s. 97). Bir kalıba basılarak yapılan “devrik ağızlı kaseler”in dışında, ilerleyen dönemlerde çömlekçi çarkı da yaygınlaşacak ve kap yapım sürecini büyük oranda hızlandırarak seri üretime daha önce görülmemiş bir ivme kazandıracaktır (Nissen, 2004, s. 104 vd.).

Yazı ve seri üretim kaplar dışında, gelişkin mal denetiminin bir diğer göstergesi de yazıyla aynı dönemlerde ortaya çıkan silindirik mühürlerdir. Nissen’in belirttiği üzere, “tüm uygulamalarda, mühürlenmiş nesneye, onun üzerinde bir hakkı bulunmayan kimselerin ulaşmasının engellenmesi öngörülmekteydi. (...) Silindirik mühürler, mühürlemenin bu biçimine, eskiden kullanılan damga mühürlerden daha uygundu, çünkü daha geniş bir yüzeye ‘dokunulmazlık’ sağlıyorlardı. (...) Kısaca mühürler, (...) bilgilerin, tek kişinin gözetimi ya da anımsamakta üstesinden gelemeceği kadar biriktiği durumlarda, işlemlerin güvenli bir şekilde yapıldığı konusunda fikir verirdi” (Nissen, 2004, s. 87 vd.).

Güney Mezopotamya’da yeni yeni oluşmakta olan kent modelinde ekonomi, yalnızca gıda üretimi ve dağıtımından çok daha çeşitli bir düzene kapsamıştır. Mumford kentlerin, buldukları bölgenin “ekonomik ve entelektüel sermayesi” olduğunu belirtmektedir (Mumford, 1961, s. 199). MÖ 4. ve 3. binyılda bölgeler arası etkileşimi araştıran ünlü teorisyenlerden olan Sherratt’a göre ise kent, “katma değer yaratan bir makinedir” (Resim 3). Uzak mesafelerden getirilen maden ve taş gibi hammaddeler ile yakın yörelerden elde edilen yün gibi yarı işlenmiş ürünler, kentlerde yeniden biçimlendirilerek kıymetlendirilir ve yeni bir giyim kuşam, silah, yeme içme vb. geleneğine dönüştürülerek yeniden dışarıya ihraç edilir. Böylelikle hammaddenin biçimlendiril-



Resim 3: Andrew Sherratt’a göre kentleşmenin ekonomik tanımı (Sherratt, 2011, Fig. 2.1’den uyarlanmıştır).

geleneğine dönüştürülerek yeniden dışarıya ihraç edilir. Böylelikle hammaddenin biçimlendiril-

mesi ve kent halkı tarafından kullanılması aşamasında, ürüne işlevsel özelliğinin ötesine geçen anlamlar yüklenmiş ve değerine değer katılmış olur (Aruz, 2003, s. 248). Kentlilerin yaşam tarzı, toplumun tüm kesimlerinin beğenilerini etkiler. Bu durumda kentin temel işlevlerinden biri, “fikirleri geniş yayımlı alışkanlık ve geleneklere, kişisel seçim ve beğenileri ise kent olgusunun vazgeçilmez birer ögesine” dönüştürmektir (Mumford, 1961, s. 113, 97).

Mezopotamya’da ilk kentlerle başlayıp MÖ 3. binyıl süresince zirveye ulaşan eğilim, Sherratt’ın Resim 1’de önerdiği tanımla örtüşmektedir. İlk kentlerin ortaya çıktığı Güney Mezopotamya, hammadde bakımından fakir bir bölgedir. Taş, ahşap ve maden gibi temel sayılabilecek gereksinimlerin uzak mesafelerden getirilmesi gerekir. Bu temel gereksinimlere ek olarak, ilk kentlerin kurulmasıyla birlikte yeni bir gereksinim ortaya çıkmıştır. Lüks gereksinimi olarak tanımlayabileceğimiz bu yeni olgu doğrultusunda, birbiriyle rekabet hâlindeki kent devletlerindeki seçkinler, üstünlük iddialarını güçlendirmek üzere uzak mesafelerden egzotik mallar getirtmeye başlamışlardır. MÖ 3. binyılın geniş coğrafyaları kapsayan en belirgin özelliği, küresel denebilecek çaptaki ticaret ağları olacaktır. Bu süreçte düzenli kervan yolları oluşturulmuş ve doğuda Hindistan ile Orta Asya’ya, kuzeyde Kafkasya’ya, batıda ise Anadolu ve Ege’ye varan yoğun bir ticaret ağı kurulmuştur (Naiboğlu, 2018, özellikle s. 167 vd.). Ticaretin merkezinde yer alan Mezopotamya kentlerinin uzak mesafe ilişkilerindeki öncelikli çıkarı, yukarıda sözü edilen lüks gereksinimi olmalıdır. Kervan yollarının diğer ucundaki bölge halklarının böylesine bir ticareti kabul edişi ise, büyük olasılıkla Mezopotamya kentlerine duydukları imrenidir. Sherratt’ın yukarıdaki modelde tanımladığı üzere, yarı mamul olarak Mezopotamya kentlerine getirilip burada biçimlendirilerek dışarıya ihraç edilen mallar, ulaştıkları bölgelerde yeni birer giyim kuşam ve yeme içme alışkanlığına yol açmış ve Mezopotamya kentlerini, özenilecek bir konuma yükseltmiş olmalıdır. Mezopotamya ile ticaretin sonucunda tüm bu bölgelerde kendi çapında gelişmeler yaşanacak, çoğu kentleşme sürecine girecek (Naiboğlu, 2018), Kafkasya’daki Maikop Kültürü gibi bazıları ise gelişkinliği yalnızca zengin ölü armağanları gibi maddi kültür öğelerine yansıtacak ama yerleşim düzenlerinde bir değişime gitmeyecektir (Sherratt, 1997). Küresel denebilecek çaptaki bu gelişmelerin ardındaki itici güç, Güney Mezopotamya’da başlayıp hızla çevre bölgelere yayılan kentleşme olgusu olmuştur.

İdeolojik Altyapı

Mezopotamya’da kentleşmenin birincil ölçütlerinden olan büyük insan kitlelerini tek bir yönetim altında toplamanın başlıca aracı din olmuştur. Yalnızca insanların değil, kentlerin de tanrılara ait olduğuna inanılır. “Rahip-kral” olarak bilinen yöneticiler, insanları yönetmek üzere tanrılar tarafından görevlendirilirler ve her ne kadar Mısır geleneğinde olduğu gibi kendilerini tanrı ilan etmeseler bile⁵, tanrılar ile insanlar arasındaki bağlantıyı sağlayan, en üst düzey rahipler konumunda olduklarına inanılır. İşlevi yazılı metinlerle de doğrulanabilen ilk kamusal yapıların saray değil de tapınak oluşu bu nedendir (Renger, 2003, s. 190). MÖ 3. binyılın ortalarında tapınaklardan ayrı saraylar da ortaya çıkacak, ancak tapınak ile sarayın, yani din ve yönetim işlerinin birlikteliği hiçbir zaman tümüyle sonlanmayacaktır.

Günümüz düşün dünyasını biçimlendiren semavi dinlerde “çalışmak” eylemi, cennetten kovulan insanoğluna verilmiş bir ceza olarak tanımlanmaktadır. Cennetteyken yiyeceği ve giysisi eksik olmayan insanoğlu, dünyaya gönderilerek cezalandırılacak ve bundan böyle, temel gerek-

⁵ Akkad kralı Narâm-Sîn (MÖ. 2246–2190) kendini tanrılaştırmaya çalışmışsa da kendisinden sonra gelen krallar bu tutumu benimsemeyecektir.



sinimlerini karşılayabilmek için çalışmak zorunda kalacaktır.⁶ Oysa Eski Mezopotamya geleneğinde, çalışmaya farklı anlamlar yüklenmiştir. Mezopotamya'nın başlıca destanlarından Atrahasis'in birinci tabletinde, insanlardan önce tanrıların var olduğu anlatılır (Lambert ve Millard, 1999). İrmaklara kanal açmak gibi görevleri önceleri tanrılar yerine getirmişlerdir. Ancak tanrılar arasında hiyerarşi vardır ve *Anunnaki* adıyla anılan büyük tanrılar, kanal kazmak gibi zor işleri *İgigi* tanrılarına yaptırırlar. *İgigi* tanrıları yıllar boyunca çalışmaktan yorulmuş ve sonunda ayaklanacak ve tanrı Enlil'in evini kuşatacaklardır. İnsanların yaradılışının, işte bu olayın üzerine gerçekleştiğine inanılmıştır. İnsanlığın varoluş nedeni, tanrıların yükünü üstlenmek, yani çalışmaktır. Günümüzde baskın olan "insan için iş" görüşünün tersine, "iş için insan" görüşünün kanıksandığı bir bakış açısıdır bu. Yine günümüzdeki bakış açısıyla, olumlu ya da olumsuz yönleriyle eleştirilebilen çalışma eylemi, Mezopotamya toplumlarınca tartışılmaz bir zorunluluk ve varoluş nedeni olarak benimsenmiştir. Bu durum, özellikle de kentlerin ilk ortaya çıktığı dönemlerde "rahip-kral" özelliğine sahip olan yöneticilerin, toplumu neredeyse sınırsız bir yetkiyle yönetebilmesine olanak sağlamış olmalıdır. İş gücünü yönetme, ürünleri denetleme, kural koyma ve ceza verme gibi yetkilerin tümü yöneticinin elindedir.

Kentleşmenin bir diğer ideolojik yönü de, toplumun gözündeki kent algısının yüceliğidir. Mezopotamya'da yazıyla tanımlanabilen en eski dönemlerden başlayarak, "kent" ile "doğa" arasında bir ayrım yapıldığı ve kentin doğaya üstün tutulduğu anlaşılmaktadır. Ünlü Gılgamış Destanı bunun en büyük kanıtlarındandır. Destanın ikinci tabletinde, Uruk kralı Gılgamış'a bir rakip göndermek isteyen tanrılar, Enkidu adında yabani bir insan yaratırlar (Maul, 2005, s. 57 vd.). Enkidu doğada hayvanlarla birlikte yaşamaktadır. Sonradan bir fahişe aracılığıyla kandırılan Enkidu kente getirilecek ve uygarlıkla ilk tanışmasının simgesi olarak, insan yapımı ekmeklerden yiyip, bira içecektir. Oysa o güne kadar doğada yaşamış ve hayvanlar gibi otlarla beslenmiştir. Kent dışındaki yaşam, açıkça hayvanlıkla eş tutulmakta ve küçümsenmektedir. Sonradan Enkidu ile Gılgamış savaşı, Gılgamış Enkidu'yu yenecek ama ikili arasında, kendi güçlerine denk birini bulabilmenin sevinciyle, derin bir dostluk başlayacaktır. Uygur insan, yabani insana üstün gelmiştir ama düşman da değildir.

Sonuç

MÖ 4. binyılın sonlarında Güney Mezopotamya'da, her açıdan kent özellikleri gösteren yerleşimler ortaya çıkmıştır. Her biri bağımsız olarak yönetilen bu kentler, henüz bir imparatorluk yapılanması içinde birleşmiş değildir. MÖ 24. yüzyılda Akkadlar tarafından tek bir devlet çatısı altında birleşinceye dek, her biri bağımsız birer kent devleti olarak kalacaktır.

Childe'in bu dönem için önerdiği "kentleşme devrimi" tanımı (Childe, 1950), devrim sözcüğünün içerdiği, bir anda olup bitme ve eskiyi kökten yok edip yepyeni bir oluşuma yol açma gibi anlamlar nedeniyle eleştirilse de (Mumford, 1961, s. 31), vurguladığı önem açısından yanlış değildir. Bu yeni yapılanma öylesine etkili olacaktır ki, yalnızca birkaç yüzyıl içerisinde Hindistan'dan Anadolu'ya kadar varan çok geniş coğrafyalara yayılacaktır (Aruz, 2003). Binlerce yıl boyunca olgunlaşan toplumsal düzen, çevresel etmenler ve teknoloji, zaman içerisinde bir ağ gibi örülmüş ve MÖ 4. binyılın sonlarında tüm ön koşulların bir araya gelmesiyle birlikte,

⁶ "Ve Adem'e dedi: Karının sözünü dinlediğin ve: Ondan yemeyeceksin, diye sana emrettiğim ağaçtan yediğin için, toprak senin yüzünden lanetli oldu; ömrünün bütün günlerinde zahmetle ondan yiyeceksin; ve sana diken ve çalı bitirecek; ve kır otunu yiyeceksin; toprağa dönünceye kadar, alınının teriyle ekmek yiyeceksin; çünkü ondan alındın; çünkü toprak, ve toprağa döneceksin [...] Böylece RAB Allah onu Aden bahçesinden, kendisinin içinden aldığı toprağı işlemek için kovdu" (Tekvin, Bab 3).



Güney Mezopotamya’da ilk kentler ortaya çıkmıştır. “Devrim” kadar ani değilse bile, en az o kadar önemli bir dönüşüm söz konusudur.

Geniş bir nüfus, çok katmanlı bir toplum, yazı ve silindir mühür gibi denetim yöntemleri, anıtsal yapılar ve uzak bölgelerden ithal edilen egzotik mallar, yeni oluşmakta olan kentleşme modelinin en göze çarpan özelliklerindedir.

Güney Mezopotamya, yaşam koşullarının çetin olduğu ve geniş kitleler bir araya gelerek toplu önlemler almadıkça, tarımın bile büyük oranda olanaksız olduğu bir bölgedir. MÖ 4. binyılın ikinci yarısından itibaren kalabalık insan toplulukları belli merkezlerde toplanmaya başlamış ve tek yönetim altında birleştikleri büyük bir iş gücüyle, ırmaklara su kanalları açarak toprağı tarıma elverişli duruma getirmişlerdir (Adams ve Nissen, 1972). Bu sürecin sonucunda, yerel gereksinimlerin çok ötesine geçen artı ürünler elde edilmeye başlamış ve bu sayede oluşan çekim gücüyle, yerleşimler giderek daha da kalabalıklaşmıştır. Uruk’un MÖ 3200 dolayında yaklaşık 40000 kişilik bir nüfus barındırdığı düşünülür (Nissen, 2003, s. 12). Gerek nüfusun yoğunluğu gerekse iş gücünü yönetme gereksinimi, toplumsal sınıflaşmayı giderek pekiştirmiş olmalıdır. Sonuçta oluşan kent modelinde, toplumun hem soy bağlarıyla hem de mesleklerle belirlenen, çok katmanlı bir sınıflaşmaya yöneldiği anlaşılır.

Yazı ve silindir mühürler gibi denetim yöntemlerinin ortaya çıkmasını sağlayan da yine nüfus yoğunluğu olmalıdır. Mal denetimi artık tek bir kişinin belleğinde tutulamayacak kadar geniş kitleleri kapsamaktadır.

Aynı dönemlerde anıtsal yapılar inşa edilmeye başlamış ve arkeolojik veriden anlaşıldığı kadarıyla, yerleşimler bu yapılardan yönetilmiştir. Üzerinde durulması gereken önemli noktalardan biri, kentleşme sürecindeki bu ilk kamusal yapıların dini özellikler göstermesidir. İlk kentlerde yönetim, tapınaklarda merkezlenmiş gibi görünmektedir (Renger, 2003, s. 190). Saray olarak tanımlanabilecek ilk yapılar ise MÖ 3. binyılın ortalarında başlayacaktır ama o dönemlerde bile, tapınağın ve sarayın birlikte kullanıldığı, iki ayaklı bir yönetim düzeninin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

Güney Mezopotamya kentleşme modelinde din, ilk dönemlerden itibaren belirleyici bir öneme sahip olmuştur. Toplumsal sınıfların oluşmasında, büyük nüfusların örgütlenmesinde, insanların merkezi yönetime boyun eğip yaşamlarını yöneticilerin belirlediği kurallar doğrultusunda biçimlendirmesinde, dinin yadsınamaz bir payı vardır. Yöneticilere kutsal nitelikler yakıştırılmış, kendilerinin sıradan halk ile tanrılar arasında aracılık eden “rahip-krallar” olduklarına inanılmıştır. Güney Mezopotamya kentleşme modelini çağlar boyunca fazla bir değişime uğramadan sürdüreceği olan en önemli özelliklerden biri, insanların benliğinde kırılmaz bir kutsallığı olan bu dini yapılanma olmalıdır.

MÖ 4. ve 3. binyıl süresince farklı bölgelerde farklı türlerde gelişkin yerleşimlerin türediği görülmektedir. Örneğin MÖ 4. binyıla tarihlenen Arslantepe’de, kentleşmenin olmadığı bir tür devletleşme sürecinden geçildiği savunulmaktadır (Frangipane, 2012; Frangipane, 2018). Ne var ki Arslantepe’deki yönetim düzeninde din öne çıkarılmamış, erk yalnızca ekonomi ve siyasete dayandırılmıştır. Olasılıkla din gibi sağlam bir temele dayanmadığı için, bu düzen yalnızca birkaç yüzyıl içinde son bulacak ve tümüyle yok olacaktır. Oysa Güney Mezopotamya’da oluşan ve dini inançları merkezine alan kentleşme modeli sağlam kökler salacak, çevre bölgeleri de içine katarak hızla yayılacak ve binlerce yıl boyunca özünü kaybetmeden sürdürülecektir.

Güney Mezopotamya ile eş zamanlı olarak Mısır’da da kentleşmenin gerçekleştiği bilinir. Yine eş zamanlı olarak, Mısır’da da yazı kullanılmaya başlamıştır. İki bölge arasında etkileşim olduğu



açıkça da, iletişimin niteliği henüz tanımlanamamıştır (Gates, 2011, s. 78 vd.; Aruz, 2003, s. 3 vd.). Mezopotamya ile Mısır'daki gelişmelere değinen Frankfort'un belirttiği üzere, "(...) yazı yazmaktaki amaçları, betimlemelerinin içeriği, anıtsal yapılarının işlevi ve yeni oluşan toplumsal yapıları birbirinden tümüyle farklıdır. Gözlemediğimiz, yalnızca uygar yaşamın kuruluşu değil, (...) birbirinden farklı uygarlık 'biçimlerinin' ortaya çıkışıdır" (Frankfort, 1956, s. 50).

MÖ 4. binyılın sonlarında Güney Mezopotamya'da oluşan kent düzeni ve uygarlık algısı öylesine başarılı olacaktır ki, yalnızca birkaç yüz yıl içerisinde çevre bölgelere yayılarak Hindistan'dan Anadolu'ya varan geniş coğrafyalarda benimsenecek ve Mezopotamya ile herhangi bir iletişimin yürütüldüğü tüm bölgelerde köklü değişimlere yol açacaktır. Neredeyse küresel çapta bir dönüşümü tetikleyen bu süreç, Childe'in önerdiği "devrim" tanımının çok da yanlış sayılamayacağı'nın bir göstergesidir.

Kaynaklar

Adams, R. McC. ve Nissen, H. J. (1972). *The Uruk Countryside. The Natural Setting of Urban Societies*. Chicago ve London: The University of Chicago Press.

Akkermans, P. M. M. G. ve Schwartz, G. M. (2003). *The Archaeology of Syria. From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (ca. 16,000 – 300 BC)*. Cambridge: Cambridge University Press.

Aruz, J. (Ed.) (2003). *Art of the First Cities. The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*. New York, New Haven ve London: The Metropolitan Museum of Art and Yale University Press.

Aydın, N. (2017). *Hammurabi Yasaları*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Childe, G. (1950). The Urban Revolution. *The Town Planning Review*, 21(1), ss. 3–17.

Emberling, G. (2002). Political control in an early state: The Eye Temple and the Uruk expansion in northern Mesopotamia. L. Al-Gailani Werr, J. Curtis, H. Martin, A. McMahon, J. Oates ve J. Reade (ed.), *Of Pots and Plans* (ss. 82–90). London: Nabu Publications.

Frangipane, M. (2012). Fourth Millennium Arslantepe: The Development of a Centralised Society without Urbanisation. *Origini*, XXXIV, ss. 19–40.

Frangipane, M. (2016). The development of centralised societies in Greater Mesopotamia and the foundation of economic inequality. H. Meller, H. P. Hahn, R. Risch and R. Jung (ed.), *Arm und Reich – Zur Ressourcenverteilung in prähistorischen Gesellschaften / Rich and Poor – Competing for resources in prehistoric societies*. 8. *Mitteldeutscher Archäologentag vom 22. Bis 24. Oktober 2015 in Halle (Saale). Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 14* (ss. 1–22). Halle: Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt.

Frangipane, M. (2018). Different Trajectories in State Formation in Greater Mesopotamia: A View from Arslantepe (Turkey). *Journal of Archaeological Research*, 26 (1), ss. 3–63.

Frankfort, H. (1956). *The Birth of Civilization in the Near East*. Garden City, NY: Doubleday.

Gates, Ch. (2011). *Ancient Cities. The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece, and Rome* (2. Baskı). London and New York: Routledge.

Hansen, D. P. (2003). Art of the Akkadian Dynasty. J. Aruz (ed.), *Art of the First Cities. The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus* (ss. 189–233). New York, New Haven and London: The Metropolitan Museum of Art and Yale University Press.

Hrouda, B. (ed.) (2003). *Der Alte Orient. Verlorene Schätze, vergangene Kulturen zwischen Euphrat und Tigris*. München: Bertelsmann.

Lambert, W.G., Millard, A.R., Civil, M. (Ed.) (1999). *Atra-Hasis. The Babylonian Story of the Flood*. Oxford: Clarendon Press.



Maul, S. (2005). *Das Gilgamesch-Epos. Neu Übersetzt und Kommentiert*. München: Beck.

Van de Mierop, M. (2000). Sargon of Agade and his Successors in Anatolia. *SMEA*, 42 (1), ss. 239 – 253.

Mumford, L. (1961). *The City in History. Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*. San Diego, New York and London: Harcourt.

Naiboğlu, N. (2018). *Anadolu Kent Modelinin Yayılımı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Nissen, H. J. (2003). Uruk and the Formation of the City. J. Aruz (ed.), *Art of the First Cities. The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus* (ss. 11–20). New York, New Haven ve London: The Metropolitan Museum of Art and Yale University Press.

Nissen, H. J. (2004). *Ana Hatlarıyla Mezopotamya. Yakın Doğu Arkeolojisi'nin İlk Dönemleri* (Çev. Z. Z. İlkgelen). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özgüç, T. (1986). New observations on the relationship of Kültepe with south-east Anatolia and North Syria during the third millennium B. C. J. V. Canby, E. Porada, B.S. Ridway ve T. Stech (ed.), *Ancient Anatolia: Aspects of change and cultural development. Essays in honor of Machteld J. Mellink* (ss. 31–47). Madison: University of Wisconsin Press.

Reade, J. (2003). The Royal Tombs of Ur. J. Aruz (ed.), *Art of the First Cities. The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus* (ss. 93–132). New York, New Haven and London: The Metropolitan Museum of Art ve Yale University Press.

Renger, J. (2003). Wirtschaft und Gesellschaft. B. Hrouda (ed.), *Der Alte Orient. Verlorene Schätze, vergangene Kulturen zwischen Euphrat und Tigris* (ss. 187–215). München: Bertelsmann.

Rothman, M. (2002). Tepe Gawra: *The Evolution of a Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, *Monograph 112*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum.

Sherratt, A. (1997). Troy, Maikop, Altyn Depe: Early Bronze Age Urbanism and its Periphery (1991). A. Sherratt (ed.), *Economy and Society in Prehistoric Europe: Changing Perspectives* (ss. 457–470). New Jersey ve Edinburgh: Princeton University Press and Edinburgh University Press.

Sherratt, A. (2011). Global Development. T. C. Wilkinson, S. Sherratt ve J. Bennet (ed.), *Interweaving Worlds. Systemic Interactions in Eurasia, 7th to 1st Millenia BC. Papers from a conference in memory of Professor Andrew Sherratt. What Would a Bronze Age World System Look Like? World Systems Approaches to Europe and Western Asia 4th to 1st Millenia BC* (ss. 4–6), Oxford ve Oakville: Oxbow Books.

Woolley, L. ve Mallowan, M. E. (1976). *Ur Excavations, Vol. VII. The Old Babylonian Period*. London: British Museum Publications.

Zettler, R. L. ve Horne, L. (1998). *Treasures from the royal tombs of Ur*. Philadelphia: University of Pennsylvania, Museum of Archaeology and Anthropology.

